

1925 чылдың август 31-де
үгүп эгелээни

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№3
(18590)

2015 чылдың
январь 15
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле радиожурналист Лидия Иргит.

(Материалды 2-ги арындан номчуур).

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ КУЛЬТУРА ЧЫЛЫН ТҮҢНЭЭН

Демниг чоруктуң ачызында

Игорь Көшкендей, Тываның чаңчыл-
тан культура болгаш ус-тывыш төвү-
н директору, Улустун хөөмейжизи,
Тыва Республиканың алдарлыг артизи:
— Тываның чаңчылчаан культура бол-
ш ус-тывыш төвү эрткен чылын хөй
үлдери кылган дээр болза, чүнү-даа
таалавааны ол. Тываның болгаш Россия-
н демнежилгезинин 100 чылынга турса-
ткан хөй-ле хемчеглерни эрттиргени-
стен чыл бачым-чымыш болган. Улустун
хөөмейжилери Федор Тауну, Геннадий
Матты болгаш эргим эживис Конгар-оол
дарны база утпаан бис. Фестивальдар
гаш концерттер оларның чырык атта-
нга турсааттыганы. Бистиң өзүп ора-
тталышы, ниитизи-биле республиканың
рттакчылары чоннуң уран чогаадылга-
ны болгаш хөгжүм фольклорунуң та-

ваан салган кижилерни сактып чоруурун
күзөөн бис.

Эрткен чылдың сентябрьда игил ой-
наар хөгжүмчүлерниң конкурзун эрттир-
дивис. Ол ышкаш ноябрьда Өвүр кожуунга
«Кара дуруя» ансамблдин 20 чылынга
тураскааткан ансамбльдер аразының фес-
тивалын база организастадывыс. Мээң
бодумнуң сагыжымга утундурбас кылдыр
артып калган болушкун — Кыдатка эрт-
кен «Улуг ховунуң аялгасы» хөөмейиниң
делегей фестивалы болур, ону Тываның
Культура ямызы-биле, Кыдат Улус Рес-
публиканың Иштики Моолдун культура
эргелели-биле, Маньчжурия хоорайның
мэриязы-биле, Иштики Моолдун нацио-
нал уран чүүл театры-биле кады эрттир-
ген. Бистиң хөгжүмчүлеривис шаңналдыг
черлерниң дөгerezин ээлзэннер: «Тыва»,
«Тыва кызы», «Чаңгы-Хая» ансамбльдер

3-кү черни алган. «Алаш» ансамбль ти-
лекчилериниң бирээзи болган. Конкурстун
гран-призин «Чиргилчин» бөлүү чаалап
алган. Соло күүселдезинге меңээ 3-кү
черни, 2-ги черни Тыва Республиканың
Улустун хөөмейжизи, «Алаш» бөлүктүн
солизи Бады-Доржу Ондарга тывыскан, а
бирги черге Мөңгүн-оол Ондар төлөптиг
болган.

Ол дээрке Кыдат Улус Республикага
эрттиргенивис ындыг улуг деңгелдиг бир-
ги фестивалывис болган. Езулуг хөөмей
байырлары болзун дээш шыдаар шаавыс-
биле ажылдаан бис. Ынчан төптүн уран
чүүл удуртукчузу болуп турган болгаш
боттарының культуразын, онзагай тала-
зын тодаргай көргүзөр дээш өөрүмнүн
кызыдып турганын бодум көрдүм.

(Уланчызы 3-кү арында).

«Шагаа-биле тываларны бүгү делегейден видео дамчыштыр байыр чедирери»

Москвада ажылдап-чурт-
тап чоруур бистиң аныяк
чаңгыс чер-чурттуувус Азиа-
та Даржаа «Шагаа-биле ты-
валарны бүгү делегейден
видео дамчыштыр байыр
чедирери» төлевилелдин
дөрткү үндүрүлгезин белет-
кеп турар.

Бо төлевилелдин алыс
ужуру — чоннуң байырлары
Шагаа-биле база чаңгыс чер-
чурттуугларынга эки күзээш-
киннерлиг видео байыр че-
диришкиннери делегейиниң
аңгы-аңгы черлеринден кээп
турарында.

Үзел-бодалын боттандыра-
рынга чогаадыкчы чоруу база
эки ажылы дээш Азиата Дар-
жаага болгаш төлевилелдин
шупту киржикчилеринге ре-
гионнуң Баштыңы четтиргенин
илереткен.

Бодунуң ээлчээнде Азиата
Даржаа чылдың-на телеви-
лелдин географиязы делгем-
чиер дээрзинге бүзүрелдин
илереткен:

«Хүндүлүг чаңгыс чер-
чурттууглар, эргим эш-өөр!

2015 чылдың февраль 19-та
Чөөн чүк календары-биле көк,
ыяш Хой чылы дүжер. Шагаа
байырлары-биле видео байыр
чедиришкиннерин база катап
удавас көөр бис. Бистиң чаң-
гыс чер-чурттуугларывысты кат-
тыштырып турар чыл санында
болур төлевилел Чаа чыл дүш-
кени-биле эки күзээшкиннер
көөр болгаш дыңнаар чаңчыл
апарган.

Бо хүнде видео таварыш-
тыр байыр чедиреринге бо-
дунуң киржириниң дугайында
32 хоорайдан төлээлекчилер
дыңнаткан. Чүгле студентилер
эвес, а курсантылар, шериг
албан-хаакчылары база Шагаа
хонуктарында ырак чуртта-
же аян-чорук кылыр улустар
база чагыгларны чорудуп ту-
рар. Россиядан дашкаар Ка-
захстан, Кыдат, Турция база
Францияның студентилери
чаңчыл болуп байыр чедирер.
Чаа киржикчилерге Африка-
дан болгаш Моолдан чаңгыс
чер-чурттуугларывыс хамаар-
жыр.

Видео байыр чедириш-
киннерин бүгү Тывада бол-
гаш Кызылда дамчыдып турар
телеканалдарга чаңчыл болуп
көргүзөр».

Автор-биле харылзажырының
телефону: 7-926-369-93-25.

Хүннүң медээлери

Субсидиялар
конкурузунга тиилээн

Профессионал өөредилгениң регион системанын чаартырынга федералдыг бюджеттен Тывага 11 миллион ажыг рубльди тускайлаан. «2013-2020 чылдарда өөредилгени сайзырадыры» күрүне программасы-биле Тыва субсидияны алыр. Конкурстун түңнелдери-биле ниитизи-биле 45 регионга субсидияны бээр. Оларның санында Тыва база кирип турар. Ол регионнарда күрүне программаның тускайлаан акша-хөреңгизиниң ниити түңү 1087,8165 миллион рубль.

Профессионал өөредилге организацияларын быжыглаары-биле, оларның доозукчуларының регионалдыг күш-ажыл рыногунга хереглелдерин бидидери-биле, ажыл берикчилерин хаара тударынга, регионнуң экономиказының чижилгеге киржир аргалыг база стратегтиг адырлары-биле негетинип турар кадрларны болгаш ортумак чаданың ажылдакчыларын белеткээринге, өөредилге албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаары-биле, доозукчуларны ажылга киририне дуздалары-биле айтышкынга дүүштүр акша-хөреңги көрдүнгөн.

Ветеринар-
санитарлыг чорукту
хандыраары-биле

«Көдээ ажыл-агыйны сайзырадыры база 2014—2020 чылдарда көдээ ажыл-агый продукциязының, чиг эт болгаш аш-чем рыноктарын таарыштыраары» регионалдыг күрүне программа Республика Чазаның доктаалы-биле «Ветеринарияны сайзырадыры болгаш 2015 — 2020 чылдарда Тыва Республика девискээриниң хамчыктан мени-чаагай чорукту хандыраары» иштиги программа-биле неметтинген.

Иштиги программаның кол сорулгаларының санынга дириг амытаннарның халдавырлыг болгаш массалыг халдавырлыг эвес аарыгларын узуткаар болгаш болдурбазы, мал ажылының продукциязының айыыл чок чоруун хандыраар база чурттакчы чонну дириг амытаннарда болгаш кижиге ниити аарыглардан камгалаар талазы-биле хемчеглерни органи-застаары кирип турар. Ол сорулгаларны шиитпирлээринге күрүнениң ветеринария албан черлериниң материал-техниктиг баазанын сайзырадыры, оларны амгы үең лабораторлуг херекселдери-биле база тускай техника-биле дерири, ветеринария талазы-биле специали-стерниң штаттарын көвүдедири, ветеринар эмчилерни болгаш фельдшерлерни белеткээриниң база эде белеткээриниң шынарын бидидери көрдүнгөн. Дириг амытаннарның халдавырлыг аарыгларын камгалаар сорулгалыг Моол кызыгаарына карантин зоназын дерири планнаттынып турар.

Иштиги программаның хемчеглерин акшаландыраары республика бюджетиниң болгаш бюджеттен дашкаар дөстөрнүң акша-хөреңгизиниң боттандыраар. Бо чылын акшаландырышкынның ниити хемчээли 106,2 миллион рубль.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ
ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хоочун бижикчи Дайынчы Дамба-Хууракка юбилейлиг медальды тывыскан.

Россияның Парлалга хүнүнүң бүдүүзүндө чогаалчыларны, республиканың муниципалдыг солуннарның ажылдакчыларын, телерадиожурналистерни, «Тываполиграф» ААН-ниң ажылдакчыларын Тываның национал культура төвүнге болур ужуражылга-же чалаан.

Чыылганнар Бирги каналдың болгаш Россия 1-ниң Украинаның мурнуу-чөөн талазынга боттарының албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, амызындан чарылган журналистеринге сактышкынның езулалын бир минута дургузунда кылганнар.

Массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының мурнунга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чүве чугаалаан.

Россияның Парлалга хүнүн чыл эгезинде демдеглеп турарынга доктаагаш, Шолбан Кара-оол ол чорук эрткен чылдың түңнелдерин үндүреринге болгаш чаа үең сорулгаларын тодарадырынга аргаларны тыпсып турар дээрзин демдеглээн болгаш Тываның МИЧ-лериниң 2014 чылда ажылын биди-биле үнелээн. «Бистиң журналистеривис республика-биле кады боттарының аргаларындан эртир ажылдап шыдаарының шылгалдазын эки дужааган» — деп демдеглээн.

Тываның болгаш Россияның демне-жилгезиниң 100 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга, Россияга Культура чылынга болгаш Тывага Орус дыл чылынга тураскааткан хемчеглерин боттандыраарына МИЧ-лерниң ролю улуг болган — деп, республика Баштыңы демдеглээн. — Оларның ажылдакчылары чүс-чүс телесюжеттерни болгаш радиога күүселделерни, фото-репортажтарны, чүүлдерни, интервьюларны чонга чедирген, республиканың бүгү булуңнарынга сургакчылап четкеннер. «Тыва — арыг-силигиниң болгаш корум-чурумнуң девискээри» деп конкурска идепкейлиг киришкени бистиң хоорайларывыстың болгаш суурларывыстың даштыкы хевирин онзагай кылдыр өскерткен, чурттаарынга улам таарымчалыг болдурган, ногаанчыттыг-ган. Юбилейниң тудугларында кичээнгей база улуг турган. Кагдынган объектилер контрольга алдыгган. Ажыл чоруп турар чер бүрүзүне МИЧ-лерниң ажылдакчыларына таваржыр. Федералдыг албан черлериниң экономиктиг болгаш социал

хөгжүлдениң айтырыгларын шиитпирлээри-биле республикага келген удуртукчулары журналистерниң кичээнгейиниң төвүнге турган.

Юбилейниң культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерин, республиканың чогаадкчы коллективтериниң белеткээни бүгү программаларын фото болгаш телекамераларга тырттырып турган, оларның байдалы журналистерниң көскү карактарындан чайлаваан. МИЧ-лерниң ындыг кичээнгейи чүгле бүгү болуушкуннарны чырыдарынга эвес, культураның болгаш уран чүүлдүн мастерлерин, хөй-ниитиниң төлээлерин улуг беримчелиг ажылдаарын хүлээндирип турган.

Тываның МИЧ-лериниң дыка хөй төлээлери юбилейлиг 2014 чылда сураглыг коллективтерниң улуг хемчээлдиг хемчеглерин чырыдып тургаш, боттарының бедик мергежилдин бадыткап шыдаан. Тыва журналистерниң сонугаачал болгаш чаагай сеткилдиг чоруун Россияның Улустун артизи, Александров аттыг академиктиг ансамбльдин кол шериг дирижеру Валерий Халилов, Россияның алдарлыг артистери Дмитрий Коган, Анита Цой, Маяковский театрының сылдыстары, бистиң чагыс чер-чурттуувус болгаш чоргааралывыс Надежда Красная демдеглеп турганнар.

Бистиң номчукчуларывыс, дыңнакчыларывыс болгаш көрүкчүлеривис журналистерниң ажылгыр чоруунга эрткен чылын бүзүрээр. Бачым-чымыш хүнерде, уйгу чон дүнелерде безин олар хемчеглерге, концерттерге, парлалга-конференцияларына барып, чеже-даа туруп могаан болза, көдээ суурларга, тудугларга болгаш фермаларга, уруглар садтарына болгаш школаларга, ырак аалдарга чедип турганнар. Олар 100 чылдың юбилейиниң базым бүрүзүн келир үең салгалы таныжып алыр кылдыр төөгүгө арттыраар, бодунун черинге, чонунун хүндүлээчел чоруунга болгаш культуразына чоргаарлары болзун дээш ажылдааннар. Ындыг ажыл-херекти хүндүлөвес аргажок!».

Юбилейлиг хемчеглерге белеткел чоруп турар үеде Тываның журналистери федералдыг болгаш регионнар аразының МИЧ-леринде коллегалары-

биле эгин кожа ажылдап турган Тываның телерадиокомпаниязы «Са Петербург. Культура» компания-кады ажылдааш, «Ырак черден чалар. Тыва Республика. Тожу», «орук», «Кызыл» деп документалдыг фильмин тургускан. Ол ышкаш «Ты күртелерадиокомпания «Белоцарски Кызыл чедир. Бистиң салым-чолуун хоорайы», «Ак өңүг иви дилээш» документалдыг фильмнерни, «Кызыл чурттакчылары» деп радиограмманы бараалгаткан. Юбилей хемчеглерин «ВГТРК» федералдыг канал, Бирги канал, НТВ, «Звезда», «Планета» телеканалдар, ИТАР-ТА «Интерфакс», «ФедералПресс» бол өске-даа информастыг агентилел калбаа-биле чырыткан.

Журналистерниң амыдыралына гула болуушкуннар — эрткен чыл сентябрьда Сочиге болган МИЧ-лер «Бүгү Россия» деп Бүгү-россия фестивалын, журналистерниң Кызылга бол «Сибирь — идегелдин девискээри» шуулганын Шолбан Кара-оол сагынг.

Кара далайның эринге эрткен, Россияның бүдүн чартык муң журналист чыылган шуулганга онзагай чүүл — А төвүнде республика-биле таныжы болган. Сочиге делегация баштап раан Шолбан Кара-оолдун интервью үш шак ажыр үргүлчүлээн. Тыван Чазаның Даргазы бодамчалыг болгаш мерген угаанныг, чону дээш сап аарып чоруур удуртукчу-дур деп ты журналистерниң коллегалары демдеглээр.

Республиканың чаагай ат-алдар тургузарына Сибирьниң эң эки журналистериниң шуулганы улуг роль ойнаан. «Сибирь — идегелдин дев

кээри» деп конкурска Тывадан барг алды журналист тиилекчи болгаш ша нал ээзи болганнар. Оларның аттары адааш, Шолбан Кара-оол «Ат-сурагы конкурска тиилекчи болганнарның арызынга тыва журналистиканың келир үе хамааржыр аныяк кижилерин кирген өөрүнчүг-дүр» — деп демдеглээн. Эрткен чылын чедип алган чогулмалыг тем пизин кошкатпазынче республика Баштыңы журналистерни кыйгырган.

«Бо чылдың майда Улуг Тиилелгени 70 чылын демдеглээр бис — деп, Шолбан Кара-оол айткан. — Ол юбилей аажок улуг уjur-дузалыг. Журналисттерниң идепкейлиг туружу Тиилел шөлүңге чаа мемориал тударынче бисти албадан болган. Тиилелгениң 60 чылынга уткуштур ооң ханалары фронтучуларның аттарын сиилбип кылган. Тиилелгениң 70 чылын демдеглээр чылывыста силер, МИЧ-лерниң ажылдакчылары, патриотчу чоруктуң, хоочуннарже кичээнгейиниң үлегерин көргүзөр боор силер деп идегедим» — деп, Тываның Баштыңы түңнелинде демдеглээн.

Долаана САЛЧАК

В.ШАЙФУЛИНИНҢ тырттыргачы чуруктары.

Чаа чыл дыштанылгаларының түңнелдери

Январь 12-де селектор хуралга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Тыва Республикада ИХЯ удуртукчуларынга, республиканың шупту эрге-хоойлу камгалакчыларынга Чаа чыл байырлалдарында болгаш январьның дыштаныр хонуктарында күженишкинниг ажылы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Полиция ажылдакчыларының дүн-хүн чок ажылының ачызында корум-чурумну тудуп база хамаатыларның айыыл чок чоруун чогулгалыг хандыар аргалыг болган. Ол хонуктарда корум-чурум үрээшкенин эрткен чыл-биле деңгээрге, көзүлдүр-ле эвээш апарган дээрзин республиканың Баштыңы демдеглээн. Бодунуң ээлчээнде, кол федералдыг инспектор Владимир Останин республиканың удуртукчуларының, Чазак болгаш муниципалдыг тургузуглар кежигүннериниң эки ажылын илереткен.

«Кожуун деңнелиниң болгаш республика чазааның шупту удуртукчуларын бо дыштаныр хонуктарда хурал боттарының ажыл-чын олуттарына эрттирген ажылы дээш өөрүп четтиргеним илередиксеп тур мен — деп, кол федералдыг инспектор Владимир Останин чугаалаан. — Республика Баштыңының Чазактың кежигүн бүрүзүне тодаргай кожуунну харыылаар даалга бергениниң ачы-зы-биле, мен бодаарымга, чогуур түңнелдер чедип алдым. Улусту дүвүрөткен таварылгалар биске бол-заан».

Чаа чыл байырлалдарында кем-херек үүлгенишкенин деңнелин аавызаткан турзажок, ИХЯ-ның оперативтиг медээзинге таварылга бүрүзүн шыңгы сайгарар база тодаргай түңнелдерни кылыры чугу-а дээрзин селектор хуралында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңаткан. Айыыл чок чорук эвүлелиниң медээзи-биле, аар кем-херек үүлгенишкенин ооң мур-унда хоругдалга чораан кижилер-биле кылдырган, ичкел кээрде, катаптаан илгедиглерни болдурбас-лазы-биле хемчеглерни иштелдирер херек. Дар-ың оралакчызының хү-элгезин күүседип турар тур Монгалга болгаш муниципалдыг тургузуг-ар удуртукчуларына чо-ур даалгаларны берген.

Бо чылын эң-не улуг спорт комплекстери-даа, школаларның спорт залдары-даа декабрь 31-ден январь 11-ге чедир чаңгыс-даа дыштаныр хүн чокка ажылдап турганы чедим-челиг демдеглеттинген. Көдээ черлерге культура-массалыг хемчеглер база тус черниң чурттакчылары-биле негетинип турган. Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрү-не комитеди узун дышта-ныр хонуктарны ажылдап, республиканың кожунна-рынга бөрүлөр-биле деми-сел ажылын организааан. Ол хөй-ле эр хиндиктиг кижилерни кылыр ажыл чогуңдан алаактырган. Ол болгаш өске-даа хемчеглер кем-херек үүлгедир чорук-тарны чавырылдырар бай-далдың экижиинге сал-дарлыг болганы чадапчок.

Дыштаныр хонуктар-да ногаа аймаа база эң-не эргежок чугула аыш-чем өртектериниң хенертен өскенин киржикчилер се-лектор үезинде демдег-лээннер. Тываның Эконо-мика яамызынга Тариф талазы-биле албаны-биле кады республикада бараан болгаш хандырылгалар өртектериниң өзүлдезин доктаадыр талазы-биле алган хемчеглериниң дуга-йында дыңнадыр даалганы берген.

Тодаргай суму бүрү-зүнде байдалдарны чугаа-лажып тура, регионнуң Баштыңы үргүлчүлөп турар чер шимчээшкенин-ринче кичээнгейни углан-дырган. Катап база Сарыг-Сеп сумуздан 40 км соңгу-чөөн чүк талазынга 4,7 балл чер шимчээшкени болган. ТР-ниң ХК болгаш ОБ агентилелинге болгаш Каа-Хем кожууннуң удур-тукчуларына чер адааның күштүг силгишкенин-ден үрелген хире шупту объектилерниң хыналда-зын чорударын дааскан.

Ниитизи-биле 2015 чылда сорулгаларны тода-радып тура, Шолбан Ка-ра-оол Чазак кежигүнне-ринден, албаннар болгаш агентилелдер удуртукчула-рындан, муниципалдыг тур-гузуглар баштыңнарындан шагда-ла хүлээп алдын-ган документиленни, ооң иштинде 2015 чылда ТР-ниң Дээди Хуралына ай-тышкынын удуртулга бол-дурарын негээн.

База ол ышкаш Тываның Баштыңы Россияның Пре-зиденти Владимир Пу-тинниң бөдүүн эвес үелер-ниң, 2008-2009 чылдарның, ажылының чурумунче

шилчирииниң эргежок чу-гулазының дугайында со-рулгазын сагындырган. «Ынчан тодаргай кезектер аайы-биле ажылдап тур-ган. Эң улуг ажылдыг бүдү-рүлгелерге байдал канчаар тургустунарын, чурттакчы чонну күш-ажылга хаара тудары кандыг байдалга кээрин, социал хевирниң айтырыглары канчаар шиитпирлеттинерин киж-и бүрүзү тодаргай бодап көөр ужурлуг — деп, Шол-бан Кара-оол чугаалаан. — 2015 чыл мөөнөштирер чыл болур дээрзин Россия-ның Президентизи демдег-лээн. Ажылдакчыларның хөйү-биле кызырылдазын болдурбайн, тыптып турар нарын айтырыглар дуга-йында Чазакка үезинде дыңнадып, сайыттар бот-тарының адырында кандыг бүдүрүлгелер эң-не кол бо-луп турарын тода боданыр база оларның ажыл-чору-дугазынычир кирер ужур-луг».

2015 чылда мурна-ды шиитпирлээр айтырыг «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилели хевээр артып турарын Тываның Башты-ңы база катап дыңнаткан. Ону боттандыраарына 700 млн. рубльду мөөнээн. Ол төлөвилел көдээде ба-раан бүдүрүкчүлери-биле негетинип турар болгаш ам-даа улуг үре-түңнелдиг ажылдаар ужурлуг. «Ча-зактың кежигүн бүрүзү тодаргай чурттакчылыг черлерде быжыглаттыган. Төлөвилелди боттандыра-ры-биле силерниң патриот-чу чорууңарга болгаш шынарлыг хыналдаңарга идегээр-дир мен» — деп, регионнуң Баштыңы колле-галарына чугаалаан.

Инвестицияларны кы-зырарын болдурбас база бөдүүн эвес 2015 чылда боттарының адырларына хол-биле башкарылганы чорудар сорулганы Шол-бан Кара-оол Чазак кеж-игүннериниң мурнунга сал-ган.

Ынчангаш кол чүүлдерге, регион Баштыңының чугаа-зы-биле, хөй-ниити-биле харыл-зааларны идепкейлиг тудары база даргаларның сайыыргак чоруун болдурбайн, чон-биле ужуражып, оларның нарын айтырыгларын чугаалажып көөрү хамааржыр.

Оон ыңай республика-да одалга сезонунуң эртип турарының талазы-биле ай-тырыгларны база селектор хуралының үезинде көдүрүп үндүрген.

ТР-ниң парлалга албаны.

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ КУЛЬТУРА ЧЫЛЫН ТҮҢНЭЭН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чаңчылчаан культура чаа деңнелче көдүрлүп орат

Андрей Монгуш, Тываның чаңчылчаан культура болгаш ус-тывыш төвүнүн уран чүүл удуртукчузу, Улустуң хөөмейжизи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның национал оркестринин артизи:

— 2014 чылда республиканың бүгү чурттакчылары-биле бир дөмей Россияның сураглыг ансамбльдерин көөр аас-кежиктиг болган мен. Аңаа немей юбилейниң хемчеглеринге кожуннарның коллективтери боттарының эң эки көргүзүглерин бараалгадып келгени мени дыка өөрткен.

Эрткен чыл меңээ дыка чай чок болган. 2014 чылдың октябрь эгезин-де мени Краснодар хоорайның Дагомыска эртер журналистерниң «Бүгү Россия — 2014» деп XVIII фестивалына Тывадан киржир делегацияның составына кириген. Россияжилер болгаш фестивальдың аалчылары бистиң культуравысты, национал хөгжүм херекселдерин белеткеп тура-рывысты, хөөмейни аажок сонургаар дээрзинге бүзүредим.

Бо чылын биске чүгле артистер болгаш хөгжүмчүлөр келген эвес, Сибирьниң чурукчуларының «Красноярьениң чурукчулары» деп делгел-гежи бистиң музейвиске болган, аңаа келген кижилерни өөртүп, кон-церт көргүскен бис.

Кылган чүүлдеривисти санап түңнээри берге. Чыл билдиртпейн эрте берген. Бо чылын Тываның чаңчылчаан культура болгаш ус-тывыш төвү-нүн кылыр чүүлдери дыка хөй. Культура сайыды Алдар Константинович бисти деткип турар, ол бистиң удуртукчулук турган болгай, ынчангаш ажылды улуг харысалга-биле кылырын сүмелеп турар.

Бо дээрге онзагай таварылга. Кажан-даа хөөмейжи киж-и культура удуртуп чорбаан, ынчангаш ооң эгелээшкенин деткир дээш кызы-дып турар бис. Тываның чаңчылчаан культуразы чаа бедик деңнелче көдүрлүр дээрзинге бүзүрээр мен.

Езулуг бурунгаарлаашкынның болгаш чогаадыкчы көдүрлүүшкүнүн чылы

Сюзанна Ооржак, В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры-ның режиссеру:

— Культурага 2014 чыл езулуг бурунгаарлаашкынның болгаш чогаа-дыкчы көдүрлүүшкүнүн чылы болган. Культура чылында болгаш Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылында чогаадыкчы кол-кол кол-лективтер шынар-даа, утка-даа талазы-биле чаа программаларны белеткээр аргалыг болган. Культураже салган акша-хөреңги болгаш федералдыг эр-ге-чагыргаларның, республиканың Чазаның улуг кичээнгейи бистиң ниити ажылывыстың эки түңнелдиг болурун хандырып, аңаа чоргаарланыр арга-ны биске берген деп бодаар мен. Шынап-ла, кайыын акша-хөреңги тыварыл деп айтырыгга муңчулбайн, чаа-чаа солун чүүлдерни дилеп тывар аргалыг болган бис. Оон аңгыда Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылында бистиң хөй националдыг культуравысты аалчыларга бараалгады-рын бүзүрээр чорук бисти улам сорук кириген. «Саян» ансамблиниң, үрер болгаш национал оркестрлерниң, өске-даа коллективтерниң программалары культураның бүгү ажылдакчыларының чогаадыкчы сорук киргенин бадыт-каан. Ол чугула ажылга киришкенге база чоргаарланыр мен. Чаа чылдың бүдүзүнде Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга ал-дар болдурган медальды алганым дээш өөрүп тур мен.

Сайзыраар аргалар тургустунган

Игорь Дулуш, Тываның күрүне филармониязының директору, Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы:

— Культура чылында Тываның күрүне филармониязының чедип алган кол түңнели дыка хөй чыл дургузунда оралдажып келгенивис классиктиг хөг-жүмче киргенивис болур. Амгы Россияның төөгүзүнде бистиң симфоник-тиг оркестривис Скрябинниң, Стравинскийниң чогаалдарын, Шостаковичиниң барык билдинмес аялгазын бир дугаар күүсеткен. Ону Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун 2011 чылда чарлааны Тывага классиктиг хөгжүмнүн чы-лының база бир түңнели деп болур. Симфониктиг оркестрин камгалап артты-рарының талазы-биле базымнарны ынчан кылып эгелээн бис. Республиканың уран чүүл школазынга хылдыг хөгжүм салбыры ажыттыган, ам симфониктиг бичии оркестр ында көстүп келген. Олар амдан эгелеп филармонияның сим-фониктиг оркестриниң составында ойнап турар. Ооң уламындан боттарывыс-тың аргаларывысты ажылдап, Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан программага Хакасия филармониязының хылдыг хөгжүмнүн киржилгези-биле күүседип шыдаан бис. Сайзыралды чедип алыр аргалар болгаш күштер бисте бар дээрзин ынчан эскердивис.

2014 чылда Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылы-га тураскааткан программаларны тургузарына эвээш эвес акша-хөреңгини бюджеттен тускайлааны чугула болган. Ооң негелдези база улуг: күүсел-дени шынарлыг кылыр. Бис чүгле солун программаны тургузар дээш эвес, төөгү талазы-биле шын, идеология талазы-биле мерген программаны тургу-зарын оралдашкан бис. Бистиң-биле кады Красноярск крайда, Хакасияда өөрүсүс ажылдап турган. Октябрь 11-де көргүскенивис «Өскерилгелерниң салгынының аялгазы» деп программавысты специалистер-даа, республика-ның удуртулгазы-даа, хөгжүмге хандыкшылдыглар-даа чедимчелиг деп үне-лээни өөрүнчүг болган.

«ШЫН» солуннун 90 чылынга

«Шын» солунум

Алфавитти шингээдишкеш,
«Шын» деп сөстү
номчупкан мен.
Авам, ачам, башкыларым
Аажок мактап, өөрзөннер.
Оон бээр-ле
«Шыным»-биле
Ол-ла хевээр кады чор мен.
Чарлып болбас
өңнүүм ышкаш,
Сагызыным —
«Шын» солунум.
Чазаавыстың чарлыктары,
Чаартылгалар, сорулгалар,
Чаа шүлүк, ыры дээштиң,
Кандыг чүве ында чок дээр.

Арыннарын четчелээштиң,
Аажок камныг
көктөп аар мен.
Хереглээнде
номчуур дээштиң,
Аптарага шыгжап аар мен.
Шынны билип,
сургап келир
«Шынывысты» чагыдаалы.
Чаа чылда бирги арнын
Шайлап оргаш,
сонуургаай бис.
Тараа ОССУР.
Хемчик ортумак школазы.
Тээли суур.

Журналист Кодур-оол Оюн

Памирде Даг-Бадахшан областың төвү Хорог хоорайга шериг албанын кызыгаар зоназынга үш чыл алды айттиргеш, халажып келдим. СЭКП кежигүнү, бирги курсту дооскан боорумга, ынчан Улуг-Хем кожуунга хамааржыр кызыл суглуг Баян-Колда «Х Улуг Хурал» совхозтун комсомол комитетинче ажилдадып чорудупкан. Комсомол секретарының кол-ла сорулгазы болза, аныктарны хөй-ниити ажилдарынче хаара тудары. Оолдар, кыстар ынчан дыка дыңнангыр, бир дем-биле хөй оолдаашкынынга болгаш өске-даа хөй ажилдарга киржип турдуvus.

Эң хүндүткелдиг тыва эки турачыларның бирээзи Павел Кыргысович Биче-кыс — тудуг бригадири. Ооң-биле ужуражыр дээш каш хүн иштинде харылзажыры-биле Кодур-оол Оюн Баян-Колга чедип келген. Шагаан-Арыгга доктаагаш, албан черлеринден ажыктыг медээлерни база чыып алган. Келгеш, Биче-кыс дарганың тудугжулары-биле тайга дээнге каш хонган. Кызылче чоруур мурнунда мээң кабинетимге кире дүшкен. Эки танышпас хиревисте, мени билири беш салаа дег болганын элдепсиндим. Бисти кым-даа далаштырбаан. Совет Эвилелиниң барыын куржагларынга чорааш, оларның тыва эки турачыларга байыр чедиргенин, дайын үезинде олар аң-меңниг девискээрлерден болгаш хар адаа-биле үңгеп чоруткаш, дайыннарын пулеметтарын чазылдырып кааптарын чугаалап берди.

Мээң ук-төөгүмү база айтырды. Ада-ием уургайда тараалыг, каш чүзүн малдыг. Колхозка кайызы-даа таарышпаан. Акым колхозту-даа, школаны-даа херекке албаан, ооң бир үүлгедии дээш ачамның хемчезин алган. «Алыс шынны билип алыр дээш дээди эртем чедип алырын кызып чор мен. Ийги курста бот-өөредилге-биле өөренип тур мен» — деп чугаалап бердим. Байырлажып тура: «Дээди эртемни доозуп ал, ажилдаар чериң салбас болза, ажырбас, оон дезивит. Өөредилге сенээ эң ажыктыг» — диди.

Кызылдың башкы институтунун үш дугаар курузунга баргаш, билдиришкин бижээш, ажилдан «дезиптим». Курлавырда офицер боорумга, мени институттун партбюро кежигүнүгө база кирип алган. Өөредилге-биле чергелештир хөй-ниити ажылынга киржилгем идепкейжээ. Дээди өөредилгени доозуптарымга, комсомол обкомунун лекторлар бөлүүн удуртур кылдыр алган. Чүгле Тываның звес, ССРЭ-ниң кайы-даа девискээрин кезидим. Чоорту парлагга ажылынче кире бердим. Кезек болгаш Новосибирскиниң партия школының журналистика салбырын доостум. Аңаа Япония, АКШ, Африка, өске-даа черлерге ажилдаан эртемденнерниң лекцияларын дыңнадым.

Оон келгеш, журналист Кодур-оол Оюн-биле кады ажилдадым. Чидиг шүгүмчүлел кылырындан кортпас, «Шын» солуннун тускай корреспондентизи Кодур-оол Оюн буураашкын дугайында «Улуг-Хем» солунга, радиога «Шагаан-Арыг чугаалап тур» дээш делгереткеш, турупкан. Ол шүгүмчүлел ында партия, совет удуртукчуларынга дыка-ла таарышпайн турган. Кодур-оол Дармаевичини «Улуг-Хем» солуннун кол редакторунун соңгулдазынга эрттирбейн барган. Ол меңээ келгеш: «Соңгулдага сен киржип көрөм» — деп сүмеледи. Шынап-ла, «Улуг-Хем» солуннун кол редактору апардым. Таарымчалыг байдалды журналист Кодур-оол Оюнга тургузуп, дүлгүрүм бирээзин база бердим, мээң кабинетимде дорт телефон дамчыштыр Кызылдың кайы-даа черлери-биле чугаалажыптар турду. Ынчалза-даа шүгүмчүлел кылыры дыка берге. Одар-белчири далай дүвүнче кире берген кижилерниң даржылгазын көргөш, орта удувастан, сагыш-сеткилим, ал-бодум аарып эгелзэн. Шоолуг шимчеп албаастааш, кол редактор ажилдан хосталдым.

Кодур-оол Дармаевич меңээ Кызылга бир бажың чугаалажып берген. Четтиргеним илереткеш, каш дакпыр эмчилеп, Үш-Белдирге барып тургаш, сегий бердим. Салым-чаянныг журналист Кодур-оол Оюн эде тургустунушкун чылдарында шынын чугаалап чорааш, сургакчылаашкын үезинде айыл-халап ужун амы-тынындан эрте чарылганы таан хомуданчыг.

Аралчор ОКСУР,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

Солун номчуваска, харааданчыын

Чурт иштинде, делегейде кайда-даа болушкуннарны кижилер массалыг информация чепсектерин дамчыштыр билип ап турар. Чаңчыл болган аайы-биле массалыг информация чепсектери дээрге, солуннар, радио, телевидение болгаш амгы үеде компьютер технологияларының сайзырааны-биле — интернет. Оларның аразындан парлап үндүрүп турар продукция — солуннарның ниитилел амыдыралынга ролу улуг болуп арттышаан.

Шагда интернет тыттып эгелеп турда, хүн бүрүнүн массалыг парлаггазының удавас төнчүзү келир дээн уткалыг далаш чугаалар, каразышкыннар үндезин чок калган. Солуннар ниитилелде чүү болуп турарын, эрге-чагыргаларның ажыл-чорудулгазын, амыдыралдың эки, бак талаларын номчукчуларынга ам-даа анализтеп бербишаан хевээр.

Бистиң Тыва Республикага хамаарыштыр алырга, төөгүнүн солуннары «Тувинская правда», «Шын» неделяда үш катап, «Тываның аныктары» — бир катап доктаамал үнүп турар. Эрги совет үеде бо солуннарның тиражтары дыка улуг турган, ол-даа билдингир: амгы үеде ышкаш информация алыр дөстөрү амыры-биле туралап шилип турбас, оон өске солун-сеткүүл онзагай хөй звес турган, акшаландырышкын болгаш өске-даа хандырылга айтырыглары амгызындан чүгээр, улуг бергедээшкин чокка шиитпирлеттинип турган. Ам байдал көңүс сыр дедир. «Шын», «Тываның аныктары» солуннарның тиражтары ынчан 30-40 муң чедип турган болза, амгы үеде тиражтар аргажок кудулаан, 10 муң безин четпес апарган, эң-не чидиг экономиктиг айтыры — акшаландырышкын. Ол чүгле Тываның парлаггазында звес, шыны-биле алырга, бүгү Россияда, оң регионнарында байдал ындыг болуп турарын чугаалаар апаар.

Бир талазында, үе-шаг өскерилген, улустун ном-дептер-даа, солун-сеткүүл-даа номчуур чаңчылы читкен. Ылаңгыя анык-өскенниң ортузунда ам бирги черде чүгле интернет туруп турар, кижилерниң камдыызы номчуттунгур, шокар, чиик дылдыг болгаш бульварлыг дижиривис солун-сеткүүлдер сонуургаар апарган. Амгы үеде шыдапкы дег кижилер бүрүзү хуу солунну үндүрүп ап болур, ону кым-даа хорувайн турар. Ынчангаш чаңчыл болган эрги солуннарны номчуп өөрөнген кижилер чагыдып ап турар дизе, частырыг болбас. 2015 чылда «Шын» солунну 5 муң ажыг номчукчу чагыдып алган, тираж мурнукузундан 1-2 муң ажыг экземплярга эвээжей берген. Ооң кол чылдагааны чагыдылга өртээниң өзе бергени-биле тайылбырлаттынар: 2014 чылдың бирги чартында чагыдылга 480 рубль турган болза, ийги чартында — 841 рубль апарган. Өртекти солуннун редакциязы боду өстүрбейн турар, бо акшаның иштинде солуннун каталогтук өртээ 240 рубль хевээр, а тарадылга дээш почта-

ның салып алган өртээ-биле ылгалын көөрге, редакцияның эге өртээнден өзүлдөзи 3,5 катап улуг. Тарадылга өртээ өскени-биле «Шын» солун 2730 чагыдыкчызын чидирген, тарадыкчызы монополист почтадан ол хире хамаарылгалыг. Чагыдылгандан орулга ажылдап ап турар хиреде-ле, почта тарифтерин ынчаар өстүрүп турары база чиктиг.

Солуннарның утка-шынар талазы-биле долдурушкуну болгаш угланышкыны тургузукчунун туржундан кол хамааржыры билдингир. «Шын» солуннун тургузукчузу шаандан тура эрге-чагырга органнары болуп келзе-даа, ол тыва чоннун солуну кылдыр бараалгап келген. А чазак-чагырга бодунун девискээринде чоннун амыдыралы дээш кандыг политиканы чорудуп турарыл, кандыг ажыл-херектерни чоннун эрге-ажылынга дүүштүр бурунгаар шимчедип, хөгжүдүп турарыл? Ол дугайында Тываның чурттакчылары массалыг информация чепсектерин дамчыштыр билген турары чугаажок. Ынчангаш «Шын» солун эрге-чагырга биле чоннун аразында көвүрүг ышкаш, дамчыдыкчы, тудуштурукчу база рольдуг. Маңаа «Шынның» дугайында чүге онзагайлай бердиң дизе, ажыы-биле чугаалаарга, тыва дылдыг солуннардан бөгүндө чаңгыс ол республикада шору тиражтыг, парлагмал массалыг информация чепсектеринден көскү черни ээлеп турар, артканнарының тиражы муң-даа четпес, үнер-үмөс.

Солун чүгле чазак-чагыргаларның ажыл-чорудулгазын чырыдары-биле кызыгаарланмайн турары билдингир. «Шынның» арыннарындан кандыг-даа теманы номчуп болур. Чоокта чаа мээң бир эжим дуу-ла 90 чылдардан тура солун чагытпайн, ону херек-биле садып номчувайн турган боду «Шынның» бир номерин номчааш: «Ам-на моон соңгаар ону ыяап-биле садып ап турайн, хайыраан солунну канчап черле номчувайн турган кижилер боор мен» — деп меңээ хараадап чугаалады. Мен бодум база 17 чыл иштинде өске черлерге ажилдап чорааш, «Шынны» доктаамал номчувайн, ара-аралап чүгүртү көргүлээр чораанымны миннип каайн. Солундан өске тыва дыл кырында кандыг ном-дептер, чүнү номчуп турар бис? «Шынның» бир капсырлашкак ролу — кандыг-чүү-даа бол, тыва дылывысты утпазынга идиглии, ооң сайзырадылганынче сагыш салышкын.

Радио, телевидениеге көөрдө, долу хемчээлдиг информацияны кижилер солундан билип алыр, ону орукка, каяа-даа, орунга чыдып алгаш-даа, таваар номчуп болур. Интернеттен база номчуп ап болур-ла, ынчалза-даа ооң шүүттүүн, каракка бергезин, оорга-моюнга шыланчыын, дүрүп алгаш, кармактап алыр звес. Ылаңгыя бистиң кожууннарда чонувус интернеттин орнунга солунда парлап каан сөске кончуг бүзүрээр, ону үнелээр. Ынчангаш чүгээр байдалда артып калган чаңгыс тыва дылдыг солуну-

чагыдып албаска, хараадан болбас аргажок. Бо чылгыгыдылга өртээ 841 рубль садык чангыс кирерге, азы кады 3-4 катап дүштээрге, дор чарыттына бээр. Ол хире шаны харамнанмайн, солунгыдып алган кижиниң мөри бир номерниң садар өртээ рубль, суббота номериниң программазы бар болгаш рубль.

Амгы үеде ниитизи-б парлагга адыры кризис байлың чурттап эртип турар: кол бергедээшкини акша-хөре-ооң чегейи-биле холбаш. Солун парлаар саазын бол типография чарыгдалы, по-чедирилгезиниң өртээ өз-ле турар. Күрүнөден дота чок деп болур. Мындыг б-дал улашкак бергелерни тур-зуп турар: шыырак журнал кадрлар чедишпес, редакци-келгеш, өөренип алган аны-тар акша-шалыңының эвээж-ден өскээр «ужуп» үнүп, п-лалга албаннарында бар «хонгулап» алган. «Шын» парладып турары «Тывапо-граф» ААН-ниң ачы-дузала-ның өртээ кожавыс Абака-«Журналист» типография-оранчок аар, ооң ужун Тыва-дыка хөй хуу солуннары ы-парладып турар. Чыл дургуз-да «Шынның» шупту чарыг-лының ниити түңү 8 млн. руб-чедип турар, моон иштин-хоойлу-дүрүм болгаш өске-албан-езузуңуң парладылга-азы ачы-дуза чедиргени д-чарыгдалдарга субсидия 20-чылда 4 млн. 766 муң руб-кылдыр көрдүнүп турар, эрт-чылдан 234 муң рубльге эв-жеткен, ынчап келирге, ам а-кан акшаны кайыын ажылд-алырыл? Солунга орулга к-болур ийи дөс бар: чагыдыг-болгаш чарлал. Чагыдылган-кандызын үстүндө көрдү-а чарлал, реклама дээрге, б-чи республикада төп ТВ ы-каш, миллионнар кирип тур-хөй реклама кайда боор. Ы-чангаш Тыва Республиканы-Чазаа, солуннун тургузукчу-Информатизация болгаш ы-рылзаа яамызы 2015 чылда-харлаар «Шынның» саң-хөө-берге байдалын экидир өө-нип көрүп, солунга дота-талазы-биле айтырыгны э-шиитпирлээр күзенчиг.

Байдал чеже-даа мынд-берге болуп турза, солун-үндүрүлгези уламчылаар, б-рунгаар сайзырал, демокре-тыг хөгжүлдө хостуг парлаг-чокка болдунары берге бо-гай. Ынчангаш бо байдал-чаңгыс көрнүр кижилерив-— номчукчуларымыс, а ола-ның долу информация ала-эрге-ажыын чазак-чагырга о-ганнары база бодаар ужурл-Акша харамнанмайн, «Шын»-чагыдып-даа, садып ап-даа ту-гаш, номчуп турар болза, хөй-билип алырынга, боданырын-ол ажык-дузалыг. А солун-редакциязы республика а-дыралын бүгү талалыг чыры-рынче, номчукчуларынга хөй-солун темаларны номчуш-бижииринче сагыш салыры-ча-гаажок.

Сайгарылгалыг чүүл

ЭКОНОМИКА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

База бир чыл караңнадып эрте берген. Чаа чыл байырлалын өөрүшкүлүг уткуп каап-каш, садыгларда азы ачы-дуза чедирилгезиниң өртектеринде эвээжээн талазынче чайгылган аян бар ирги бе деп бүдүү идегел-биле топтап көөр бис. Амыдыралдың дуржулгазындан алгаш көөрге, өртектер бадар хире шинчи-даа чок, харын чылдан чылче улам бергедедип кел-ле чыдар.

«Хлеб-тараа, хырным өршээ...»

Чылдың төнчүзүнде бүгү чуртка хлеб өртээ бир-ийи, харын-даа үш рубльге өзе берген. Ынчал баарын мана-ваан-даа дег, аңаа хамаарылгалыг албан черлери, депутаттар, сайыттар чоннуң эр-тежок чугула аыш-чем барааны өскөн деп хөй чугаа үндүрээ-даа, хлебтин өртээ улуг хевээр арткан. Алтайга кырлыг-караның дүжүдү аргажок болган дээш, гречканың өртээ база-ла талыя берген. Чамдык хай-гааракчыларның бодалы-биле, өртектер өзер деп баарга, чон баш удур курлавыр кылдыр кырлыг-караны хөйү-биле саткаш, шыгжап алганындан үрчар үнүп, ол садыгларга көзүлбейн барган. Сүт, чуурга, хлеб, эт дээш, өске-даа аыш-чеге, хереглел турда, өртектер өзүп-ле турар, чагырга чок рыноктуң хайыра чок дүрүмү-дүр.

Сөөлгү чээрби беш чылдар дургузунда Россия 2014 чылда ышкаш, ынча хөй тараа дүжү-дүн ажаап ап көрбээн. Айты-рыг — хлеб өртээ чүге улугул? РФ-тин Көдээ ажил-агый яа-мызының сайыды Н.Федоров адыткаан: чуртта тараа өй. Көдээ ишчилерден ону адып алган улуг агроулеттүр компаниялары хөй доллар ажил-ап алыры-биле ону даштыкыке үдүр садар дээш шыгжалкан. Агроулеттүрнүң тараа рыногун-а бүгү-делегейниң тараа ком-аниязы, «Луис Дрейфус», «Аргилл Юг» дээр даштыкы мерлиг компаниялар 2014 чылдың январьда 186,9 млн. долларга тарааны саткаш, 6 млрд. 354 млн. рубльге чеди-п алган. 2014 чылдың де-ктябрьда ол-ла хире хемчээл-г тарааны садыпкаш, 12 млрд. 148 млн. рубльди кирип-ка, арыг орулгазы 5 млрд. 4 млн. рубль боор деп, экс-порттер санап турар. Монопо-лияга удур федералдыг албан ийиниң дыңнатканы-биле, бө өртээн улгаттырганын-сүлчээ, дугуржулга бар — дээш, 500 хлеб быжы-ы черлерни болгаш 50 хире-ган кылып үндүрүп турар үрүлгелерни хынаарга, хажы-ышкыннар чок болган. Бир-бичи өртээ 21 рубль болза, 30 хуузу — далган өртээ, 30 хуузу — шалың төлевири, 17 хуузу үндүрүлгелер, 7 хуузу чырык, чы-

лыгдан тургустунган болуп турар.

Хөмүр-даш өртээ аар бе?

Чурттакчы чонга, бюджет организацияларына бир тонна хөмүрнүң өртээ 2500-2700 рубль дээрге, аар дээрзи чөп. Амыдырал байдалы чегей ин-валидтерге, инвалид ажы-төлдүг өг-бүлелерге, көдээ башкыларга кыжын хөмүр өртээне немелде акша бээр дугайында доктаал бар. Бо чүүлдү бижип тура, ыраккы ко-жууннарда башкылардан айтыра-рымга, одаар чүүл дээш немелде акшаны ап турарын чугаалады-лар. Чоок кожуун Улуг-Хемде безин чогуур документилерин

Хем» хөмүр-даш уургайының үндүр садарда доктааткан өртээ — 2190 рубль, ону сөөртүп чедирип бергени дээш бир тонна санынга-ла артык 2000 рубльди немеп ап турары чиижең чорук эвес-тир бе?

Үстүнде айыттыгган ко-жууннарның даргалары хуу машина эзлеринге чижилге кылдыр ажылды шын орга-низастааш, чонун оон чүгээр өртектер одаар чүүл-биле хандыраарын күзээр болза, шыдаар боор. Мен бодум хуумда Улуг-Хем кожуун ча-гыргазының даргазы Мерген Анай-оолдун кожуунга кан-дыг-даа көрдүмзүн берге байдал болурга, улустуң ма-навааны бир-ле тускай арганы тып, чонун организастап-тарын демдеглексээр-дир мен. Ол ышкаш Тываның Баштыңының бирги оралак-чызы Органа Натсактың ажы-лынга хынамчалыы, бодунга болгаш өскелерге негелделии, саң-хөө сайыды Орлан Дос-

радып кылырда херек итальян дериг-херексел садып салган. Этти хирээлеп, оонактап, чымчак азы сөөктүг аайы-би-ле мал эмчилериниң хайгаа-рал органнарының негелде-зинге дүүштүр хаптап турар. Сүттен 22 аңгы ак чемни бүдү-рүп турар: саржаг, быштак, өреме, кадык, ааржы, чөөгей, мармелад, йогурт, курут, хойт-пак, тарак дээш, баар. Кидис-тен ширтек, олбук, энчек, инчеек дээш, өске-даа чүүл-дерни кылгаш, чонга садып турар. Биче бүдүрүлгелер дээр бо цехтерни ажыдып алырын-га тус ажил-агыйның «Бир суур — бир бүдүрүлгө» деп губерна-тор төлөвилелиниң чедимче-лиг киржилгезиниң ачызы-дыр. Кидисте 5, сүтте 4, этте 4 ажилчын хаара туттунган болза, хой, сарлык кадарчы-лары, хлеб быжырыкчылары, торт кылыр кондитерлер, са-дыгчылар дээш, санаптарга, ажылдап турар чоннуң саны көвүдей бээр-дир. Бо шагда ажил дээрге кижиге банкы-дан чээли алыр, ажы-төлүн өөредип аарындан аңгыда, амыдырап-чурттаар арга-дыр. Ынчалза-даа федерал-дыг төптен мал өстүрүп турар ишчилерге берип турар 10 млн. рубльдин дотация акшазын-дан янзы-бүрү фонду-лар, үндүрүлгелер дээш төлөп кээрге, чартындан эвээш артар. Шалың өстүрер арга-жок. Оң кадында ай санын-да «хынаарывыс ол» деп, үш-дөрт кижиге кээр. Торгаал онаар чылдаганын албан тып аар. РФ-тин Чыңгыз Дарга-зы Дмитрий Медведевтин чу-гаазы-биле көдээ ишчилер-ни деткири-биле 2020 чылга чедир программа хүлээп ал-дынган. Программа дээрге ак-шаландырышкынныг, тускай хуусаалыг, кылыр ужурулг хемчеглерин тодаргайлаан до-кумент болгай. Ынчалза-даа аыш-чем продукциязын бүдү-рүп турар биче бүдүрүлгелерни үндүрүлгелерден оода ийи-үш чыл хуусаада күрүне хостап каар болза — деп, Өшкү-Саар Арак-чаевна сагыжы аарып бодап чоруур. «Мөген-Бүрен» сов-хозту барык-ла чээрби беш ажыг чылдар дургузунда удур-туп келген ат-сураглыг совхоз директорун амгы үениң аныак-өскени мал ажылын сонуурга-вас болганы база дүвүредип чоруур. Бүгү делегейде эколог-туг арыг черге өстүрген малдың эдиге хереглел моон-даа соң-гаар улгадыр. Мал ажылы-би-ле холбашкан кижилер эктин-ден элевес, хырнындан ашта-вас дээрзи маргыш чок. Шаа барып, чукот ивижилер дег бир ай мал кадарар, бир ай суурга дыштаныр апаар үе келир ча-

давас. Ынчангаш көдээден хоорайга чедип келгеш, каза-нак бажың хөлезилеп орар, орта эртеми, ажылы чок аныктарны көөрге, кээрген-чиг. Чүгле чуртта эвес, бүгү де-легейде политиктиг, экономиктиг байдал дүшкүрлүг апарганын кижиге бүгүдөзи билип алза эки.

Өртектер чүге өзүп турарыл?

Делегей экономиказы-ның болгаш даштыкы харыл-заалар институтунун дирек-торунун оралакчызы Евге-ний Гонтмахерниң харызы: — Барааннар чижилгези чокта, өртектер улгадыр. Даштыкы чурттардан барааннар кири сөөртүлгезин хоруп эгелээрге, чурт бүдүрүлгезиниң бараан-нарының өртээ өзе берген. Рыноктуң хоойлузу ындыг. Ийиги чылдаганы — россияки ба-раанның бот-үнези шагдан бээр даштыкы барааннарга көөрдө, черле улуг турган. Чүге дизе Россияда чылыг, чырык болгаш сөөртүлгө өртээ канчаар-даа аажок улуг. Үшкүзүнде, садыг четкилери политика-га азы экономикага будулгаа-зынныг, ужуру билдинмес үе тургустунуп кээрге, хайгаа-рал органнарының олутпай, ажыл кылбас чоруун ажыглап, дыка дүрген өртектерни өстү-ре кааптар чиижең чоруун-дан өртектер өзүп турар.

Мээң чурттап турар бажы-ным чоогунда ларекта декабрь эгезинде хлеб өртээ 20-21 рубль турган болза, январь 7-де 26 рубль, чуурга 40 рубль-ден 70 рубль, чигир 38-тен 70, гречка 42-ден 65, суук үс 42-ден 75 рубль кылдыр өзе берген. «Абакандан кээп турар барааннарның өртектери хүн-нүн-не улгадып турар-дыр» — деп, садыгның ээзи чугаалады. Чурттакчы чоннуң хүн бүрүде хереглел барааннарының бо каш хонукта мынчаар өзе бер-гени ат-сураглыг экономистин үстүнде кирген чугаазының шынныын бадыткап турар. Декабрь айда болуп эрткен парлалга конференциязынга Президент Путин экономик-тиг байдал чуртка улам дорай-таар-даа болза, күрүне план-ныг көргүзүлгелерин кудулат-пайн, пенсия болгаш бюджет акшаландырышкынын до-лузу-биле камгалап алыр деп айыткан. «Ол ышкаш өске-даа хемчеглерни алыр: бензин өртээ, аыш-чем өртээ дээш дорт киржилгени негеп турар айтырыгларны дарый шийт-пирлээр алаар» деп медег-лээн. Чаа үнген чылдың эгези ындыг-дыр, февраль айда чүү болурун база көөр бис.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Тес-Хем кожуундан хоочун бижики Кара-оол Лапчаа хөмүр-даш өртээ чүге бир тонна-да 2500-2700 рубль чедип турарыл деп хому-дал кириген чагааны чоруткан.

Ону тодаргай харылаптар хире үш аңгы албан черинче чагаа чорударымга, бир ай чартык үе эрткенде, чүгле чаңгыс хары келген. ТР-ниң монополияга удур ажыл чорудар албанының удуртукчузу О. Долгихтин оралакчызы Э. Хаджиев ийи арын чартык хемчээлдиг харызында хөмүр-даш уургайының доктааткан өртээнде монополисчи үзел бар бе дээрзин ам-даа хынап, шинчилеп турарын дың-наткан.

чыгаш дужаапкан башкылар ийи муң рубльди ап турда, Өвүр, Тожу дээш, өске-даа кожууннарның башкылары, эвээш-биче-даа болза, күрү-нениң дузаламчы акшазын алыр-ла боор. Тес-Хем кожуун-дан хоочун бижики Кара-оол Лапчаа хөмүр-даш өртээ чүге бир тоннада 2500-2700 рубль чедип турарыл деп хомудал кириген чагааны чоруткан.

Ону тодаргай харылап-тар хире үш аңгы албан че-ринче чагаа чорударымга, бир ай чартык үе эрткенде, чүгле чаңгыс хары келген. ТР-ниң монополияга удур ажыл чо-рудар албанының удуртукчу-зу О. Долгихтин оралакчызы Э. Хаджиев ийи арын чартык хем-чээлдиг харызында хөмүр-даш уургайының доктааткан өртээнде монополисчи үзел бар бе дээр-зин ам-даа хынап, шинчилеп ту-рарын дыңнаткан. Тожу, Эрзин, Өвүр дээш, чедери берге ырак кожууннарда бир тонна хөмүр-даш өртээ 4200 рубль, чоок ко-жууннарда — 3600 рубль. «Каа-

тайның билдиги, быжыг ту-руштуу үнүп келген чылда экономиктиг бергедээшкын-нерден чурттакчы чоннуң че-динмес харык чок кезии күрү-нениң берген субсидия дээн ышкаш камгалап хемчеглерин долузу-биле алыр арганы бээр дээрзинге идегеп каалыңар.

Мөген-Бүренде коммунизм бе?

Чоокта чаа редакцияга чай кадында кире дүшкен «Мөген-Бүрен» совхозтуң директору Өшкү-Саар Аракчаевна Оор-жактан каш айтырыг салыр аргалыг болган мен. «Силер-ниң ажыл-агыйыңарда ажыл чок кижиге чок, сүт, эт болбаа-зырадып кылыр улуг өртект-тиг дериг-херекселдер ажыл-дап турар, малчыннардан бээр акша-шалыңын ап келген, чаңгыс сөс-биле чугаалаар болза, «коммунизм совхозу деп чугаалажыры шын бе деп сонуургаан мен. Чоннуң чугаа-зы шын, ажыл чок кижиге барык чок, шалың база үнүп турар. Эт продукциязын болбаазы-

Наталья Дойдаловна
Ажыкмаа-Рушева.

Надя Рушева... Ооң дугайын билбес кижилер бүдүн делегейде чок. А ону кандыг ие чаяап кааным база-ла улус билер. Бөдүүн тыва нениң чаңгыс кызы бүдүн делегейге чаш назынында ол хире алдаржый бээр ооң төрүттүнгөн салым-чаяанында, ону өстүрүп-кижизидип каан ада-иезинде.

Ажыкмаа Наталья Дойдаловна... бо атты тыва кижилер бүрүзү чоргаарал-биле адап чоруур. Мен 1983 чылдың күзүнүңгө чедир-ле база ол атты дыңнааш, баштайгы тыва балериналарның бирээзи, салым-чаяаның чурукчу уруг Надя Рушеваның авазы деп билер чораан мен. А кажан Москвага Наталья Дойдаловна-биле чоок таныжып, эдержиңгелээш, ол чүгле ховар талантылыг болурун-дан аңгыда, эң онзагай, буяныг кижилерниң бирээзи деп биле берген мен.

83-86 чылдарда аспирантурага өөренип тургаш, төрөөн ием дег апарган Наталья Дойдаловнаның сагыш човаашкынын көрүп келбээн болзумза, менээ база дыка-ла берге турган боор. Дыштаныр хүн-нерде, чамдыкта хүн-хүнү-биле-даа, ооң чанынга турарында ынак турган мен. Ооң оожум чугаазындан, чаптанчыг каткызындан чер-черинде кижиниң сеткили эригип, чымчак келир. Соок хүннерде өрээлимге олурумда, «аңаа доңуп олурбайн, ном-дептерин ап алгаш, маңаа бижиттинип, аштанып-чемненип ал» деп телефоннап кээр. Мен ооң ачызы-биле өске черге тодуг-догаа өөренип, аспирантурамны чедишкинниг доозуп алган мен деп бодап чоруур мен. Маңаа ада-иемниң, башкыларымның улуг үлүү бар болбайн аан. Ынчалза-даа Наталья Дойдаловнаның буяны, бүгү талазы-биле сагыш човаашкыны менээ дыка улуг дуза болган. Авам безин Наталья Дойдаловнаны «мээң уруумнун Москвада авазы» дээр кижилер.

Хоорай черге үр чурттаваан, амыдыралды чедир сайгарып билбес уругга Наталья Дойдаловнаның амыдыралчы арга-сүмези, чагылы, амдангы аш-чеми, деткимчези дыка улуг дөмөк болуп чораанын ам бодап чоруур-дур мен. Акша-көпөзм төнө бээр, «менден ап ал, өске улустан чегдинме» деп үргүлчү чугаалаар, херек болза, чүү-хөөнү-даа садып бээр турган.

Наталья Дойдаловна эр кижиниң эң ынак, эргим кадайы бооп, ынакшылга бүргеткен чурттап чораанын Николай Константиновичиниң дугайында ооң чугааларындан билип алган мен.

Николай Константинович кадайын аңгы-аңгы байдалдарга кайы хире ынакшыл-биле чуруп чораанын көргөш, кижилер чүгле магадаар, кыс кижиге чуртталгазында ол хире ынакшылга, бердиниге дужары ховар аас-кежик деп бодамга кээр чордум.

Николай Константинович Рушев бүгү талазы-биле делегем билигил, уран талантылыг, бүгү боду-биле уран чүүлге, литературага бердинген кижилер чораан. Ооң культуразы кончуг бедик, кижизиг, арыг-силиг, хөлчөк хөглүг, оюн-баштак кижилер чораанын билип алган мен. Ол тыва чонга, черле Чөөн чүк улустарында дыка ынак. Бажыңыга тывалар келирге, дыка амырап, хүндүлээр турган. Ол чүгле чурукчу эвес, музыкага база бердинген, чараш ырлаар, пианинога ойнаар турган.

Надюша бичии турда-ла аныяк өг-бүлө шөлээ үезинде Москвага турбас. Москва чогуунуң тураскаалдыг черлерин, Санкт-Петербургуң бүгү музей, театрларын дээш, оон-даа өске чоок-кавы черлерин эргип чоруптар. Уруунга чажындан тура чараш чүүл деп чүвени билиндирип эгелээнинден Надюша кончуг талантылыг болганы чадавас. Ооң талантызынга ада-иезиниң уран чүүлге, бүгү чараш чүвөгө ынакшылды база улуг салдарлыг болганы чугаажок. Наталья Дойдаловнаның хөй санныг альбомнарының аразында 2 чурук сагыжымга бо-ла кирип келир. Эрмитажта чаңгыс ол-ла скульптура чанында 2-3 хар болгаш 14-15 хар үези Надюша. Ооң сонуургал долган угааныг карактары. Бо ийи чурук тайылбыр чокка-ла ооң аңаа хөй удаа кээп турганын херечилеп турар. Наталья Дойдаловнаның бажыңында амгы үениң улуг аар өртекитиг эт-севи чок, чүгле номнар шкафтары, уран чүүл, культурага хамаарышкан номнар, янзы-бүрү үнелиг сүй белектер, ховар дээн чуруктар.

Надяның булуңчугаа-нын ооң эдилеп чорааны ном-дептери, карандаш, фломастерлери, эдилелдери, ооң ынак артистериниң, чурукчуларының чуруктары. Надюшаның эң бичизинден тура чааскаан, ада-иези-биле, эш-өөрү-биле, башкылары-биле тырттырган чуруктары, ооң чурраан чуруктары... Езулуг-ла музей-бажың. Залда Николай Константинович биле Надюшаның улгаттырган чуруктары бажыңда бүгү чүвени кадагалап турган дег. Эң чоок ийи кижизиниң чуруктарын, олар чанында чок-даа болза, долгандыр азып алгаш, хүн бүрүдө олар-биле кады боданып, чугаалажып, оларже көрүп кээр-ринге ховар дээн маадырлыг чорук, улуг сорук, күш херек деп бодаар мен. Кижилер бүрүзү ынчап шыдавас. А Наталья

Дойдаловна маадырлыгы-биле бо бүгүнү камнап, кадагалап келген.

Надя Рушева. Надюша... Авазы уруун ынчаар адаар. Ооң дугайында хөйну дыңнаан, көргөн, номчаан-даа болзумза, ам-даа дыка хөй чүүлдерни билбес ышкаш мен. Авазының чугаазындан ону бодунуң үези өске уруглардан ылгалыр чүвези чок, ойнаар-кыстарга ынак уруг турган деп билген мен. Улустуң чаңгыс чассыг уруу хирезинде, ол улуг негелде чок, акша-көпөөктүн үненин билер, хедер аажы-чаңы чок, оожум, бүдүштүг уруг турган. «Чамдык билбес улус Надюшаны чүгле чуруттунуп-ла турар кылдыр бодаар чүведир» — деп, авазы чугаалаар. Чуруттунар үези келгенде, шак-шагы-биле чуруттунуптар, чүге дизе Надяның чүрээ, сеткили ону негеп кээр. Ынчалза-даа өскээр база чардыгар, өске сонуургалдары база хөй турган.

Надюшаның мындыг ховар чурукчу апарганынга ада-иезиниң ролю, салдары дыка улуг. Бичии уруг бүрүзү чуруттунуп эгелээр болгай, а ада-ие бүрүзү ону херекке албас, улам ыңай деткивес. Рушевтер уруунуң талантызынга идигни берип, «өзүлден хөргүнүн улам чемиштиткен». Оон аңгыда Надяның бичизинден тура ном делегейин медресеп эгелээни, ном-биле өзүп келгени ооң сайзыралынга база бир рольду ойнаан. Ачазы аңаа бичии турда-ла, тоолдарны номчуп бээр, таалап дыңнаар турганы ооң узун эвес чуртталгазының бир чырык изи апарган. Номчаан чүүлүн саазынга чуруп көргүзери аңаа чаңыл апарган. Надяның чуруктарын авазы-биле чеже катап көрбээн, делгелгелерге белеткешпээн дээр. Кижиниң магадап ханмас чүүлү — ооң улуг, нарын чогаалдарда омур-хевирлер, болуушкундарны ол хевээр дамчыдып шыдааны. Ол — эң ховар талант!

Дыштаныр хүннерде бис Наталья Дойдаловна-биле Царицыно, Коломенское болгаш өске-даа черлерге бо-ла баар бис, менээ ол черлер дугайын сактып чугаалаар турган.

Надюша авазының чурту Тывага база дыка ынак чораанын ооң Тыва дугайында чуруктарындан, тыва чемнерге ынаандан билип алган мен. Ол Тывага ийи катап ада-иези-биле келген. «Ак-көк хемниң кижилери» деп тыва кинону тырттырып турда, ол маңаа ада-иези-биле чоруп турган.

Тываның ховар талантылыг, эң чараш кадыннарының бирээзи Н.Д.Ажыкмаа-Рушева делегейге ховар кысты чаяап бергени — бир онзагай болушкун. Январь 31-де, Надяның төрүттүнгөн хүнүндө, Наталья Дойдаловнаның доктаамал аалчылары албан чедип кээр. Чечектерни аңаа эккеп бээр. Оларның аразында Надяның чаңгысклассчылары: Наталья Миронова — философия эртемнериниң кандидаты, Наталья Маслова — МКУ-да эртем ажилдакчызы, чаңгыс бажыңга

чурттап турган эжи Людмила Скороспелова, Артеке турган эжи Олег Сафралиев (Надяның «Юность» журналга үнүп турган чогаалдарының «маадыры», азербайджан оол), олам ВГИК доозуп алган, Москвада чурттап турар. Мен база-ла Наталья Дойдаловнаның ачызы-биле Надяның ол эштерин чоок танып, билип алган мен. Ооң өөренип чораан 720 дугаар школазында музей эргелекчизи, башкылары, өөреникчилери база ол хүн Надяның авазынга кээр. Наталья Дойдаловнаның бажыңыга ооң эштеринден аңгыда, ооң делгелгезин организаастаар дээш келген хөй-хөй эртем, культура ажилдакчыларын-

дан көрүп алган мен. Наталья Дойдаловнаның болгаш Николай Константиновичиниң чоок төрелдерин, Тывадан барган хөй-хөй алдарлыг культура ажилдакчыларын, чурукчуларын, чогаалчыларын аңаа танып алгылаан мен.

Наталья Дойдаловна чогаалчы Олег Карламович Сагаан-оолдун чуржузу болгаш, оларның бажыңыга чурттап турган Степан Агбаанович Сарыг-оолдун, Леонид Борандаевич Чадамбаның база өске-даа Тываның сураглыг кижилериниң дугайын ол дыка чылыгы-биле сактып чугаалаар. Кады танчылап чорааны эштерин, баштайгы цирк болгаш балет бөлүктөрүн, Владимир Базыр-оолович Оскал-оолду, композиторларын, чурукчуларын сактып чугаалап оран кижилер. Мындыг онза амыдыралдыг аваның чанынга ооң ак шайын, ажин-чемин ижип, чымчак аксы-сөзүн дыңнап, ачы-дузанын көрүп келгеним — аспирант турган менээ база ховар аас-кежик. Ооң кажан-даа улусче улуг ыт үндүрбезин, омак-хөглүүн, кижизин, амыдыралга бердингенин, чаныш-сыныш чогуң магадаар мен. Ол менээ бодунуң уруу дег ынак, мен дээш үргүлчү сагыш човаар, бир хүн телефоннаваан болзумза, корга бээр турган. Наталья Дойдаловнаның менээ чүзүн-даа бүзүрээр чорааны ооң сеткилиниң бичезинде, кижизинде деп билер чоруур мен. Ол дыка хөглүг. Чамдыкта, бир үе улус дег, хамык чүвени чугаалажып-чугаалажып, чаа каттыржыр-даа бис. Ол — Бий-Хем, а мен Чөөн-Хемчик чурттуг болгаш, чамдык тыва сөстөрүн бодунуң диалектизи-биле адаарга, мен билбейн

баарымга, дыка каттырар.

Тывадан чоруткаш-ла өлөзү, төрелдери орус дугаалажыр турган-даа бо ооң тыва дылды чарт биле магадаар мен.

Наталья Дойдаловна кижилер дээш сагыш човаашкынының бир херек биживес аргажок. Мен оң төрүттүнүп кээрге-ле, бо бажыңдан ыргак-дагыр хөйү-биле Март 8 таварың байыр чедирип, оолдуг ганым дыңнаткан мен. К болганда Наталья Дойдаловнаның байыр чедирген кытказы, чагаазы-даа кел-ында бүгү-биле сеткилин өөрүп турарын дыңнатып байыр чедиргенинден аңгы ооглумнун адын адап болуу ажыг тыва атты бижээш, чадупкан болган. Ону «Справник личных имен» деп ном көргөш, узун эвес чараш аттар даңзын чорудуп болган. Оларның аразы мындыг солун аттар барды: Раачы, Төмүр, Шойдан, Серекей, Арзылан, Кушк оол, Бимбии дээш, оон-хөй. Оларның аразында м адап алганым Адыгжы деп база бар болган. (Наталья Дойдаловнаның чагаазы ооглум тып алганымда келген). Ооң кыс турган болза, боданма-даа, Ажыкмаа деп адап а турган ийик мен. Ол бичии турда Москвадан мээң оогла дээш, янзы-бүрү витамин-чемнер, «Геркулес» каша чараш идик-хепти, Англия безин эмискиктиг стаканын, гыдып чорудуп берип турган мен иштиг турумда таарж хөлбегер платьелерни база же-даа чорутканын ам бол-келгеш, кандыг кончуг буныг, мээң авам-биле дөң ие боор деп тейлеп чор мен. Наталья Дойдаловна-ле телефоннажырга-ла, «ол кандыг-дыр, авазының кан-кандыг-дыр?» деп айтыр Төрел-дөргүл эвес-даа бол кижилер дээш ол хире сагыш човаашкыны кижилер бүрүзү чаяаттынмас. Мээң ооглум-ле телефоннашкы, кан-кандыг-дыр чылаар кижилер дээш аажок-ла каттырар турду. Наталья Дойдаловна чаптан чаш, чараш, талантылыг кыс оскунза-даа, кижилер дээш хире сагыш човап, дузалап-рууру — ооң сеткилиниң буны.

Тывага чедип кээп ажилда бергеш, чүгле чаңгыс кат Москвага чедип, Наталья Дойдаловнаның хоюг үнүн да-наар аас-кежиктиг болган мен. Орук өртээниң аарында, акша-көпөөктүн чедишпезинге Наталья Дойдаловна-биле хары-заам чүгле телефон-биле калганын иштимде хомудуп чоруур мен. Ам-на узун чагаадан бижип деп чеже аашкындым ыйна-ар.

Наталья Дойдаловна ме-буруудатпас-ла боор. Четте-генимни канчаар илереди-билбес-тир мен. Кайгамчы-аваның чараш сеткили, а-буяны дээш ооң чараш о-хевиринге черге чедир мөгө-чор мен.

Клара КУУЛА
филология эртемнерин
кандидаты.

БУЯННЫГ ӨРГЭЭДЕ

Чаш назын — кижиниң эң-не аас-кежиктиг үези. Бир-ле бо-лушкун, өөрүшкү, байырлал, ылангыя Чаа чыл чаш кижиге утундурбас артып каар. Чаа чылды бодаптарга-ла, шивиниң чукуг чыды база мандарин, яблуктуң чаагай амданы бир-ле байырланчыг байдалды сагындырып кээр. Ада-ие-зи, акы-дунмалары-биле стол сынмас аштыг-чемниг, каас идик-хептиг Чаа чылды уткуп, ойнап-хөглээри дег аас-кежик кайда боор. Өг-бүлезиниң аразына эвес, өске черге Чаа чыл уткуурга, чаш кижиге чеже-даа эки байдалды тургузуп бээрге, оон ада-иези дег эргим кижилер, бажыңы дег эки чер чок. Кызылдың өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дуза чедирер төпте түр када чурттап турар уругларга Чаа чыл бүдүүзүндө эрттирген байырлалды сонургап четтим. Ында 3 хардан 17 харга чедир 25 уругга байырланчыг байдалды төптүң ажилдакчылары бар-ла шаа-биле тургузуп берген болду. Уруг бүрүзү маскарадтарлыг: Хар-жыгаштар, Ниндзя, Эзремчик кижик, Клоун, аңнар дүрзүлери дээш, оон-даа өске. Баба-яга кире халып кээрге, уруглар-ның шала бичиилери корткаш, ыглажып, кижизидикчи башкыларындан куспактанып-даа турарлар. Оларга кижизидикчи-зи азы-биле дөмей, чок, үгүлү оларны карактал турар кижик. Шупту школаларда, уруглар-садтарында ышкаш ол-ла сценарий — улуг, каастап-шиви, Соок-Ирей, Хар-жыгаш, Хар-кадай, Баба-яга оюн-тоглаазын көргүзүп, чаш-арны хөглөдип, белек-селек-ти тысып турду. Байырлал эинде уруглар ойнап-хөглөп,

шүлүктөп, ырлап, танчылап турза-даа, оларның каракта-ры муңгаргай ышкаш көзүлдү. Ынчангаш ындыг ирги бе, кижизидикчилери, нянялары, эмчизи, төптүң удуртукчузу, шупту ажилдакчылары дем-нии-биле оларны хөглөдир дээш бар-ла шаа-биле киржип турдулар. Бир шак үргүлчү-лээн байырлал төнерге, шупту белек-селектиг, сеткил ханган тарадылар.

Бо төптүң удуртукчузу Руслана Николаевна Сендажы-биле ажил-ижиниң дугайында кыска чугааны кылдым.

— Силерниң төпке уруг-лар байырлалыңа бичии када келгеш, ажылыңар харысалгалыг, берге боорда, дыка буянныг деп көрдүм, Руслана Николаевна. Төпте ниитизи-биле чеже уруг барыл база олар кайың кээп турарлар?

— Стационарлыг салбыр-да ниитизи-биле 42 уруг бар. Амгы үеде септелге ажилда-ры чоруп турар болгаш, кезек уругларны бажыңнарыңа тарадыпкан бис. Ынчангаш ам 25 уруг бар. Уруглар саны 40-ден ашпас ужурлуг. Ылаң-гыя кышкы үеде уруглар саны көвүдөй бээр, көрдүнген са-нындан ажа бээр, ам канчаар, дөмей-ле чурттадып турар-дыр бис.

Мында колдуунда бажың-балгадында амыдырап-чурт-таар байдалы берге, арага-лааш, уруг-дарыын каракта-вас ада-ие азы хөй кезиниң ада-иези туберкулез диспан-серинде, наркологияда эм-недип чыдар азы истелге үе-зинде түр када тудар черже кирген ада-иелерниң ажы-төлү кээп турар. Оон бир чылда-гаан миграция — көдээ суур-

лардан көжүп келгеш, дача-лар хөлезилеп кезек чурттааш, ажыл-агый тыппайн, бажың-балгат чок калган өг-бүлелер-ниң ажы-төлү бистиң төпте хөй кээп турар.

— Силерниң социал төпке кирген уруг кайы хире үе иштинде чурттаар ужурлу-гул?

— Көрдүнгени-биле 6 айның дургузунда маңаа турар ужур-луг. Ынчалза-даа чамдык бай-далдарда 2 чыл-даа маңаа чурттаар таварылгалар бар. 6 ай эртерге, өске уруглар албан черлеринче азы школа-интер-натче чорудар дээрге, ада-ие-зи тывылбайн баар, оларның документи-лери четчеттин-мейн баар, ынчангаш-ла чыл-чылы-биле чамдык уруглар маңаа чурттаар ужурга та-варжып турар. Бистиң төптүң ажилдакчылары удаа-дараа патронажтыг чорудулгалар-ны солгай, оң таланың дача-ларыңа кылып турар. Төпке келген уруг бүрүзүн чугаш, идик-хевин солааш, эмчи хы-налдазын эрттиргеш, хүлээп алыр бис. Кандыг-даа бай-далдыг кээзлер. Мындыг та-варылга база болган: ийи бичии уруг дачада бажыңы-га ада-иези арагалааш чиде бээрге, суугу кырыңа далган хаарып чигеш, ышталган су-угунуң ыжын тынгат, удааш, эрте бээр часканнар. Харын-даа назы четпээннер-биле ажил чорудар килдистиң ажил-дакчылары үезинде ол уруг-ларның амы-тынын алгаш, биске эккелген. Оларның бирээзи дүне удуп чыткаш, тынмайн барган. Ол чаштың амы-тынын эмчилер камгалаан, хөй хо-ралыг ыш тынган болган. Бо таварылга соонда эмчивисти хондур ажилдадып эгелээн

бис. Биске келген уругларга эки байдалды тургузар дээш кызып ажилдап турар бис.

Шынап-ла, кээргенчиг дийн мындыг уруглар. Олар-ның ада-иезин чалаарга безин келбестер. Бис бо ажы-төлдү маңаа күш-биле тудар эргевис чок. Ынчангаш чамдык ада-ие кээрге, уругларын хүлээдип бээр-дир бис. Ада-иези кан-дыг-даа болза, чаш кижилер оларын сактыр, каттай турук-саар болгай. Чамдык уруглар чаныксаваз, азы үр болбайн бажыңыңа чурттаар байдал бергезинден, дедир боттары-ла чедип кээзлер.

— Эрткен чылды канчаар түңнээр-дир силер, Руслана Николаевна?

— Эрткен чылда боттары-выстың талавыстан ажылы-высты эки деп түңнээр мен. Агентилелдин удуртукчузу Раиса Борисовна ажилдаан соонда, ажылывыс экижип эгелээн, ол бистерни деткип турар, төп-биле сырый харыл-заалыг бис. Ынчалза-даа чыл

төнчүзүндө акшаландырыш-кын арай берге байдалда. Бо байдал-биле бо чылын эмчи-ниң хондур ажилдаар шакта-рын ап каапкан. Уругларның Чаа чыл байырлалын ботта-рывыстың күжүвүс-биле эрт-тирип алдывыс. База бистиң төпке үргүлчү дузазын көргү-зүп чоруур деткикчилеривисти адавастың аргазы чок: Кызыл хоорайның иштики херектер эргелели, ИХЯ-ның чедирил-ге албаны, «Хоорайның ры-ноктары» КУБ, «Анонит» эм-нелге төвү (удуртукчузу А.М. Монгуш), «Инсайт» психо-логтук төп (удуртукчузу Л.Н. Ооржак). Деткикчилеривиске четтиргенивисти илередир-дир бис.

— Руслана Николаевна, айтыргаларыңа харылап бергениңер дээш четтирдим. Чаа чылда буянныг ажылы-ңарга чедиишкениңерни база бүгүдөгө экини күзедим.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чагаалар аразындан

ЭР ХЕЙЛЕР

Кызыл хоорайның хоочун-ар чөвүлели — хөй-ниити орга-низацияның кежигүннери шупту үш-ажылдың хоочуннары, пар-тия болгаш совет органнарга кылдап чораан кижилер.

Оларның аразында ырлаар-шоор-ар, танцы-сам тевер дээш кандыг-а уран салым-чаяанныглар бар. Пар бот-тывынгыр уран чүүл бөлүүн ганизастап алгаш, солун концерт программаларын тургузуп, найысылал-культура төптеринге, суурларга, ко-уннарда кырганнарның болгаш ин-дидтерниң интернат бажыңнарыңа ып көргүзүп турарлар. Чижээлээр-эрткен 2014 чылда Тыва биле Рос-ның демнежилгезиниң 100 чылынга аскааткан байырлалдарга чаарттын-концерт программасы-биле доктаа-и киришкен. Найысылалдың Арат түнге болуп эрткен Чаа чыл, Март ээш ышкаш байырлалдардан черле а калбаан. Эрткен чылдың декабрь а Инвалидтер хүнүндө «Деткимче» ге аалдап чораан. Амыдырал-чурт-таның аайы-биле бергелерге та-ышкаш, ол төпке чурттаар ужурга ырышкан кижилер хоочуннарның четтин көргөш, оларның чагыг-терин дыңнааш, сагыш-сеткиливис

чиигей берди деп чугаалап, өөрүп чет-тиргенин илереткеннер. Кызыл хо-орайның хоочуннарының уран чүүл кол-лективиниң ажылын алдарлыг культура ажилдакчызы Чечек Монгуш чогадык-чы езу-биле удуртуп келген.

Хоочуннар чөвүлелиниң кежигүн-нериниң аразында эң-не идепкейлиг, оюн-тоглаа үспестер хөй. Оларга бүгү назынында хереглекчилер ниитилели-ниң шугумунга ажилдап чораан Чаш-оол Айыр-Санаа, ырлаарыңа салым-чаяанныг Шириме Кыргыс, Маадыр Моломдай, уран чүүлге хандыкшыл-дыг Надежда Дамбил, Тамара Оюн, Биче-кыс, Валентина Килчен, Кара-кыс Чолдак, Ак-кыс Доңгак, Лидия Саая дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Бөлүктүң ажылын Кызыл хоорай-ның хоочуннар чөвүлелиниң дарга-зы Ольга Дамдын, оң оралакчызы Мария Шожукпан, республиканың хо-очуннар чөвүлелиниң даргазы Сагаан-оол Долгар бүгү талазы-биле деткип турары дыка өөрүнчүг. Ынчангаш уран чүүл бөлүүнүң киржикчилери моон-даа соңгаар улам чогаадыкчы езу-биле ажилдаар тура-соруктуг.

Зоя САГААН-ООЛ,

күш-ажылдың хоочуну.

ХООЧУННАРНЫ УТПААН

Эки чүвени эки дээр. Бистер Кызылдың хоочуннар болгаш ин-валидтер бажың-интернадының чурттакчылары оон-моон келген улуг, бичии артистеривистиң кай-гамчык талантызын магадап, сок-саал чок адыш часкаашкыны-би-ле бедик үнелелди берип, олар-ның хөй-адын улам бедидип турар бис.

Октябрь айда хүннүң-не концерт, харын-даа чамдык хүннерде ийи-даа концертти көрүп турдувус. Чурттаары-ның «ужунда» келген, назылап кыраан, аарыг-човулаңга туттурган хөөкүй хо-очуннар дээш, солун программалыг кон-церттерни белеткеп алыры амыр эвес болгай. Улуг, бичии артистеривис бис-терни утпайн кээп турарыңа сеткили-вистиң ханызындан өөрүп тур бис.

Дерзиг-Аксының инвалид уруг-

лар бажың-интернадының коллекти-ви биске аалдап чораан. Тергиин-даа солун концертти көөр аас-кежиктиг болдувус. Ол коллективтин удуртукчузу биске клуб эргелекчилеп турган Эдуард Монгуш болган. Мен оон дөргүл-төрелин эки билир мен. Олар шуптузу ырлаар, хөөмейлээр, баян, гармошка, хылдыг хөгжүм туткаш, ойнай бээрге, тааланчыг-ла.

Мен Дерзиг-Аксының интернадын эки билир мен. Аалдап келген артис-терниң идик-хевин, хөгжүм дериг-хе-рекселиниң чаражын. Ажыл-херээнге бердинген, салым-чаяанныг удуртукчу деп чүве ол-дур ийин.

Бистиң хоочуннарывыс: «Эр хейлер! Четтирдивис!» деп сеткилиниң ханы-зындан өөрүп четтиргенин илереткен-нер.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл хоорай.

СОЛУН КОНЦЕРТ

Инвалидтер декадазында Эрзин суурга солун концерт болган.

Киржикчилерниң аразында талан-тылыг кижилер-даа хөй-дүр. Эң-не улуг назылыг угбавыс Хандаа Шойзун-овна Кезегети 80 харлыг, Эрзин дуга-йында шүлүктү дыка аяныг номчаан. Бөлүк школачылар инвалид эжинге дыка чараш танцыларны ойнап, күү-седип бердилер.

Ол оюн-көргүзүгге бирги, ийги черни Эрзин, Мөрен суурлар алгаш, хүндүлел бижиктер болгаш акша шаң-налды алганнар. Бодунуң чогаалы-би-ле Вера Бажаевна Эрендей, хол-биле даараан чүүлдерге Дажы Дузак, Свет-лана Ооржак шылгарааннар.

Чечекмаа САДИ.

Эрзин кожуун.

НАТАЛЬЯ ДОЙДАЛОВНА АЖЫКМАА-РУШЕВА

Тыва Республиканың хей националдыг чону аар чидириге таварышкан. Бо чылдың январь 7-де, 89 харлап чорааш, Тыва Арат Республиканың баштайгы балет артизи, «Элдек шыңгырааш» танцының баштайгы солизи, республиканың культуразын сайзырадырынга хей чүүлдерни кылган Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева мөчээн. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Наталья Дойдаловнаның төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге, культураның бүгү ажилдакчыларынга качыгдалым илергейлээн.

«Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева — бодунуң чонунга болгаш бодунуң өг-бүлезинге ханызы-биле бердинериниң үлегерин көргүскен — деп, республика Баштыңы демдеглээн. — Мынчага чедир республиканың ат-алдарын бедик тудуп чоруур танцы уран чүүлүн Тывага сайзырадып эгелзэннерниң бирээзи ол турган. Уруунуң, элээди чурукчу Надя Рушеваның, чогаадыкчы ажил-ижин камгалап арттырар болгаш пропагандалаар талазы-биле ооң күженишкенин дээрже ие кижиниң маадырлыг чоруу-дур, ол тургустунган үеге-даа, байдалдарга-даа торулбаан. Амыдыралының дертен ажыг чылдарын ол уруунуң ажил-чорудулгазын непередиринге турскаадып келген. Наталья Дойдаловнаның ачызында Надя Рушеваның ады бүгү делегейге сурагжаан, а Тывада, Национал музейиниң чанында, кайгамчык чурукчу-нуң музей-филиалын тургускан. Наталья Дойдаловна амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир республиканың ажил-амыдыралынга, ооң культуразының сайзыралынга, аныяктар кижизидилгезинге идепкейлиг кижип келген. Ол Москвада тыва чаңгыс чер-чурттугларының каттыштырыкчы күжү турган, бодунуң төрзэн булуңунга, чаңгыс чер-чурттугларынга ху-

магалыг кижип болуп арткан. Кайгамчык кижиниң, салым-чаяанның артистиң, Ие кижиниң чырыткылыг омур-хевири бистиң чүрекеривиске кезээде артар».

Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева 1926 чылдың ноябрь 20-де Би-Хем кожуунуң девискээринде Үш-Көжээ деп черге төрүттүнген. Ада-иезинден эрте чарылгаш, ол акылары, думалары-биле кады кырган-авазының азыралынга өскен. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Наталья Ажыкмаа, өске тыва уруглары-биле бир дөмей, күш-ажылын Тиелелге дээш берип келген. 1942 чылда ол Тываның хөгжүм-шии театрының чанында театр студиязынга Анатолий Шатинге удурткан балет класзынга өөренип кирген, аңаа ССРЭ-ден чаладып келген специалистер башкылап турган. Бодунуң күш-ажылга ынак болгаш салым-чаяанның чоруунуң ачызында Наталья Ажыкмаа «Элдек шыңгырааш» деп танцының баштайгы солизи болган. Ооң дугайында Анатолий Шатин мынча дээн: «Ооң танцылаары ырлап турары-биле бир дөмей».

1945 чылда Тываның хөгжүм-шии театрында кол чурукчу-тургузукчу кылдыр Москвадан чоруткан чурукчу Николай Рушев-биле салым-хуузуң доннаштырган. Ынак кадайының кайгамчык омур-хевири Николай Рушев бодунуң сураглыг чуруктарыга көргүскен. Оларны эң билдингири — «Лимби туткан Н. Ажыкмааның чуруу» (1946 чыл), «Хол майгыны туткан Н. Ажыкмааның чуруу» (1951 чыл), «Ховуда концерт» деп улуг хемчээлдиг ажил (1947 чыл) болгаш өске-даа кайгамчык чуруктар Тыва Республиканың Национал музейиниң «алдын фондузун» тургускан.

1947 чылда аныяк өг-бүлени Сталинабад (Ашхабад) хоорайже ажилдадып чоруткан, аңаа Наталья Ажыкмаа-Рушева С.

Айни аттыг таджик театрының сценазынга танцылап турган. 1949 чылдан 1952 чылга чедир ол өг-бүле Моолдун Улан-Батор хоорайга чурттааннар, аңаа Наталья Дойдаловна күрүнениң опера балет театрынга балет-мейстер башкы болуп ажилдап турган. Николай Рушев чурукчу-тургузукчуң албан-дужаалын ээлеп турган болгаш училищеге база башкылап ажилдаан.

1952 чылдың январь 31-де аныяк өг-бүлеге Надежда Рушева төрүттүнген. Уруу 1969 чылдың мартта эрте чажында болгаш хенертен мөчүүрге, Наталья Ажыкмаа-Рушева биле Николай Рушев уруунуң кайгамчык салым-чаяанын пропагандалаар дээш хей күжүн үндүргеннер. Олар Совет Эвилелинге улуг-улуг делгелгелерни кады организастаннар. 1975 чылда өөнүң ээзи мөчээн соонда, Наталья Дойдаловна уруунуң чуруктарын делгээр ажилды Россияга-даа, даштыкыга-даа (Болгарияга, Японияга, Румынияга болгаш өске-даа чурттарга) уламчылап келген. Н.Д. Ажыкмаа-Рушеваның ачызында ТР-ниң Национал музейи салым-чаяанның кыстың 5000 ажыг чуруктары-биле четчелеттинген, а ол ышкаш 20 хире бойдус чуруктары, Николай Рушевиниң кылганы графиктиг ажилдары болгаш төлөвилелдери немешкен.

Наталья Дойдаловнаның күш-ажылчы болгаш чогаадыкчы ачы-хавыязын «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынында шылгараңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле, күш-ажыл фронтузунуң кижикчизиниң юбилейлиг дөрт медалы-биле, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле, а ол ышкаш хүндүлел демдектери болгаш Моол Арат Республиканың 60 чылынга алдар болдурган медаль-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң хүндүлел бижиктери-биле, «Тыва Республиканың алдын бижии-биле» үнелээн.

Өндүр кижип, өндүр ие чырычтерден чоруткан

Тывага чурулга уран чүүлүнүң сайзыралы Рушевтерниң өг-бүлези-биле тудуш холбаалыг. Бо чогаадыкчы өг-бүле уран чүүлге езулуг бараан болушкунуң үлегер-чижээ болуп чораан. Николай Константинович Рушев — өг-бүлениң ээзи, чурукчу, өөнүң ишти Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева-биле кады кайгамчык салымныг уруу Надя Рушеваны, сөөлүндө бүгү делегейге сураглыг апарган чурукчу кысты, өстүрүп кижизиткен.

Тывага чаа уран чүүлдүн тургустунган үе-чадазы бо өг-бүле-биле тудуш холбаалыг. Н.Д. Ажыкмаа-Рушева бүдүн амыдыралының дургузунда өг-бүлениң чогаадыкчы өнчүзүнүң кадагалакчызы болуп келген.

2015 чылдың январь 7-де, амыдыралының 89 харында Москва хоорайга бүгү делегейге билдингир чурукчу Надя Рушеваның авазы, Тыва Арат Республиканың баштайгы профессионал балериналарының бирээзи Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева чырык черден чоруткан.

Январь 10-да Никольско-Архангельский чевээниң мөгейиң залында Н.Д. Ажыкмаа-Рушева-биле чарлышкын езулалы болган. Аңаа бистиң Москвада билдингир чаңгыс чер-чурттугларыбыс: Тываның төлээ чериниң чөвүлекчизи Ч.Д.Б. Ондар, РФ-тиң улустун артизи, Москва хоорайның чазааның лауреады Н.С. Красная өөнүң ээзи В.Г. Федорцев-биле, банкир В.Я. Норбу, англи дыл башкызы Р.Н. Конгар, Тываның доктаамал Төлээ чериниң ажилдакчылары база Москвада тыва диаспораның төлээлери келген. Буддист лама Мянмыр башкы езулал мөргүлүн номчаан соонда, келгеннер Тываның Төлээ чериниң организастаны сактышкын шайынче чалаткан.

Мосгордуманың Царицын районундан депутат Марина Геннадьевна Мирошина, Надя Рушеваның Артекке өнчүү Алик Сафралиев, Наталья Дойдаловнаның эжи, педагог Оксана Шевченко, Москвада чурукчу Александр Курушин болгаш өскелер-даа Н.Д. Ажык-

маа-Рушеваның төрелдер чоок кижилеринге, чаңгыс чурттугларынга качык илереткеннер. «Тыва» ның директору А.И. Чымын «Дерсу Узала» фондуну ректору С.М. Мунзуктуң кан балаттынмас чидир телеграммаларын Моск гуманитарлыг университе үндезин болгаш дузалал чилелдер кылыр институту директорунуң оралакчы социология кафедрасының фессору Ч.К. Ламажаа ном

Сактыышкын шайынга Ажыкмаа-Рушева кайгы кижип чораанын, талан уруу Надя Рушеваның, Тывада сураглыг чурукчу, кваның Чурукчулар эвиле кижигүнү Николай Рушев чогаадыкчы өнчүзүн камна дагалап, доктаамал сурта чораанын сактып чугаала Ооң дузазы-биле Тываның национал музейиниң фондына Надя Рушеваның санныг чуруктары болгаш Рушевиниң графиктиг ажил үнелиг номнар, экспонаттар белектер, документилен дагалап, Наталья Дойдаловна деткимче-биле Феодосия райда Александр Грининиң, Болгарияда Димитров райда музей, Японияда Саппай хоорайда хуу музей ооң уруу езулуг чуруктарын алган. Москвада каасталга-шимелде чүүлүнүң музейи, А.С. Пушкинниң, Л.Н. Толстойнуң музейи, Санкт-Петербург хоорайда Пушкин бажыны, Рушеваның кайгамчык чогаадызының суртаалчылары болуп турар.

Тываның Национал музейинден болгаш Культура яаманың өмүнээзинден музей директору В.С. Чигжит база зейиниң культура, уран чүүлдизиниң улуг эртем ажилдагы Л.Ш. Шойдук сөөлгү орду үдежип, сактышкын кылып турар.

Наталья Дойдаловна төрелдериниң мурнундан Кара-оол чарлышкын кылдыр лалынга киришкен кижип база Н.Д. Ажыкмаа-Рушеваның чырык адынга чылыг сактышкыннары дээш мөгейгенин илереткен.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Ооржак Шылгаар-оол Айдыновича №346** от 30.10.2014 г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401026:278, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маадырская, 63/2 с общей площадью 144+ кв. м. в аренду на 3 (три) года для размещения торгового объекта из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150 Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист по земельным и имущественным отношениям администрации Сут-Хольского кожууна **Ч. МОНГУШ.**

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күөседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хей-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаан ама. Тираж 5302. Чагыр 3. Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч. № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаныйн Тыва Республика талазы биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туржу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннарны болгаш өске-даа фактылар дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Читкенин барымдаалааш...

1996 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскан дугайында **Чодураа Доржуевна Салчактың** адынга тывыскан УТ 673871 дугаарлыг дипломнуң читкенин барымдаалааш ону күш чок деп санаар.